

Passiivin ja refleksiivin kategoriat Volgan seudun kielissä

Areaalis-typologinen tutkimus

MERJA SALO

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 25. huhtikuuta 2015

Typologisesti suomalais-ugrilaiset ja turkkilaiset kielet ovat samanlaisia: niiden morfologia on agglutinatiivista tyyppiä, nominien sijamuotoja on runsaasti. Vallitseva perussanajärjestys itämerensuomalaisista kielistä mordvaan on SVO eli subjekti + verbi + objekti, sen sijaan marista itään ja turkkilaisissa kielissä järjestys on SOV eli subjekti + objekti + verbi. Itämerensuomalaisiin ja saamelaisiin kieliin verrattuna mordvan nominien taivutus on hyvin samanlainen, paitsi että nomineilla on myös määräinen taivutus, mikä on helposti selitettävissä demonstratiivipronominien avulla. Sen sijaan mordvan verbien objektikonjugaatio yhdistää sen unkariin ja Siperian puolen sukukieliin. Pisimmälle objektikonjugaatio on kehittynyt ersässä ja mokšassa, joissa objektin yksiköllisyyden ja monikollisuuden lisäksi voidaan ilmaista myös persoona.

Marissa verbien kehitys on kulkenut tyystin toiseen suuntaan: sitä luonnehtivat erilaiset konverbirakenteet, jotka tuovat sen lähelle turkkilaisia kieliä. Marin suhdetta tšuvassiin on jopa kuvattu symbioottiseksi. Mordvassa on vielä muitakin erikoisuuksia, kuten nominien konjugointi eli se, että nominit voivat saada verbin päätteet ainakin indikatiivissa, sekä se, että ne voivat saada kaksinkertaiset sijapäätteet, mikä on mahdollista myös marissa, jossa ensimmäinen sijapäätte on aina genetiivi. Mordvan kieliopit esittelevät vielä toistaiseksi seitsemän modusta eli verbin tapaluokkaa, joista osa on kyllä jo käynyt harvinaisiksi. Sen sijaan marissa, udmurtissa, tataarissa, baškiirissa ja tšuvassissa moduksia on vain kolme. Marin erikoisuuksia on vielä taivutusmorfeemien järjestyksen vapaa vaihtelu, mihin liittyy olennaisena osana kieliopillistumisprosessi, jossa uusia monikon päätteitä on muodostunut itsenäisistä sanoista.

Kaikilla tutkimukseeni kuuluvissa Volgan seudun kielissä eli mordvassa, marissa ja tšuvassissa verbien morfologia on runsas lukuisine johtimineen. Myös niiden kaikkien passiivi on samaa tyyppiä eli yleisen kielitieteen termein käytössä on refleksiivinen passiivi. Tämä tarkoittaa sitä, että samalla johdinaineksella voidaan ilmaista sekä refleksiivistä toimintaa että passiivia, jossa vastaavan aktiivilauseen objekti on nostettu passiivilauseen subjektiksi. Vastaavan aktiivilauseen subjekti on siirretty takalalle, ja se voi olla läsnä agenttina. Tutkimuksessani olen kuvannut näiden johdosten ja kantaverbien suhdetta sijakieliopin valenssiroolien avulla. Kemiasta tuttu termi *valenssi* tarkoittaa kielitieteessä sanan kykyä saada oheensa tietty määrä tietyntylaisia seuralaisia, joita kutsutaan sanan täydennyksiksi. Tarkasteltaessa valenssia täydennysten lukumäärän kannalta käytetään termiä *paikkaisuus*: yhden täydennyksen saava verbi on 1-paikkainen, kaksi täydennystä saava 2-paikkainen. Vain pakolliset lauseenjäsenet otetaan huomioon paikkaisuutta laskettaessa. Lauseen ytimenä on verbi täydennyttyneen, ja lisäksi siihen voi kuulua valinnaisia jäseniä, jotka määrittävät joko verbiä tai koko lausetta.

Tutkimukseni lähtökohtana ovat mordvan ja nimenomaan *ersän* *v*-johtimiset verbit. Tällä johtimella on useita merkityksiä: *passiivinen*, *automaattivinen*, *refleksiivinen*, *ei-intentionaalinen* ja *perfektiivinen*, ja lisäksi sillä voidaan ilmaista myös *dynaamista modaalisuutta* sekä *halua tehdä jotakin*. Mokšan osalta kaikkein pienimpiä ryhmiä ei ehkä löydy, mutta muuten merkitykset ovat samansuuntaiset. Näin monien eri merkitysten erottamisessa on ensimmäisen tai primaarin aktantin rooli ratkaisevan tärkeä. Mordvan *v*-johtimisille verbeille olen erotellut seuraavat roolit: AGENTIIVIN, AKTORIN, NEUTRAALIN, KOKIJAN ja LUONNONVOIMAN eli FORCEN.

Mordvan passiivilauseita on kahta tyyppiä: niitä, joissa agentti on läsnä datiivisijalla merkittynä, sekä niitä, joista se on poistettu kokonaan, kuten *kodak jovtavšt ne valtne* 'kun ne sanat tulivat sanotuiksi'. Joidenkin kognitiivisten eli havaintoa ilmaisevien ja mentaalisten verbien ensimmäinen aktantti voi olla KOKIJA, kuten *pek večkevi Ljova feñeñ* 'minä rakastan Ljovaa paljon'. Niissä mordvan passiivilauseissa, joissa ei ole agenttia, tämä AGENTIIVINEN jäsen on joko tunnettu tai jätetty tarkoituksellisesti mainitsematta. Tutkijasta, näkökulmasta ja aineistosta riippuen voidaan puhua joko valenssin laskusta tai valenssin uudelleen järjestelystä. Jos passiivilauseissa on agentti, on sen paikka usein topikaalinen eli lauseen alussa. Passiivilauseen subjektina eli sekundaarisena aktanttina on tavallisesti PATIENTTI. Mordvassa kuitenkin sekä vastaavan aktiivilauseen subjektin että objektin sisältävät passiivilauseet ovat harvinaisia. Usein passiivilauseen subjekti ilmaistaan verbintaivutuksella.

Suurimman ryhmän mordvan *v*-verbejä muodostavat *automaatiivit*, joissa vain yksi aktantti on läsnä: pintasubjektina on joko KOKIJA tai NEUTRAALI, joista kumpikaan ei pysty kontrolloimaan verbin ilmaisevaa tilannetta. Ruumiinjäsenet olen luokitellut eräänlaisiksi KVASIKOKIJOIKSI, kuten *kurgineze avtovi* 'hänen suunsa aukeaa'. AGENTIIVI eli tietoisesti tekojaan kontrolloiva elollinen ei ole milloinkaan läsnä näissä tilanteissa. Lauseessa on tavallisesti mukana jokin paikallissijainen jäsen.

Usein passiivisen merkityksen kylkiäisenä samalla suffiksilla on myös semanttisen refleksiivisyyden merkitys. Mordvassa refleksiivisyyttä voidaan ilmaista muillakin tavoilla: toisaalta johtamattomalla kantaverbilla voi olla jo suoraan sekä transitiivinen

että intransitiivinen merkitys, esim. *(k)štams* 'pestä ja peseytyä' ja *pekstams* 'sulkea ja sulkeutua', toisaalta voidaan käyttää refleksiivistä pronominia (*eš* *pša* 'itse' (oikeastaan 'oma pää'), johon voidaan lisätä haluttaessa vielä possessiivisuffiksi eli omistusliite. Olen kuitenkin erottanut pienen ryhmän refleksiivisiä liikeverbejä ja nimittänyt ne *intentionaaleiksi*. Näiden verbien subjekti on AKTORI. Toinen rooli on paikallissijainen, kuten *vegeš kajavš skaloŋt lanjs* 'susi hyökkäsi lehmän kimppuun' tai tarkemmin 'susi heittäytyi lehmän päälle'.

On myös olemassa pieni ryhmä *v*-johtimisia verbejä, joilla on merkitys 'sattua tekemään jotakin, tehdä jotakin vastentahtoisesti, tahtomattaan'. Tätä ryhmää kutsun *ei-intentionaaleiksi*. Näillä johdoksilla *v* laskee kantaverbin valenssia. Lauseen subjektissa tapahtuu muutos AGENTTIIVISTA KOKIJAKSI. Lisäksi sellainen rajoitus näyttää vallitsevan, että nämä verbit eivät voi taipua objektikonjugaatioissa.

Varsin suuri ryhmä ovat *v*-johdokset, jotka ilmaisevat dynaamista modaalisuutta eli subjektin kykyä tehdä jotakin, voida tehdä jotakin, kuten *ulčav kužov lišivat* 'voit mennä ulos niitylle'. Tämä merkitys on myös kirjattu sekä uuteen isoon ersäläis-venäläiseen että vastaavaan mokšalais-venäläiseen sanakirjaan refleksiivisen merkityksen ohella. Passiivi ei esiinny näissä sanakirjoissa erillisenä terminä, ja ilmeisesti sen katsotaan sisältyvän refleksiivisyyteen, mikä merkitsee, että syntyperäiset kielenpuhujat pitävät nämä kaksi merkitystä erillään, mutta yhdistävät intuitiivisesti refleksiivin ja passiivin. Dynaaminen modaalisuus jakaa kantaverbit kahtia: intransitiivisilla kantaverbeillä valenssi säilyy muuttumattomana, mutta transitiivisilla verbeillä tilanne on mutkikkaampi. Niillä objektikonjugaatio ei ole sallittu, mutta ablatiivissa oleva objekti on mahdollinen. Tämä ryhmä vaikuttaa aineistoni perusteella kieltohakuiselta, sillä useinhan on tärkeää kertoa, mitä ei voi tehdä. Jevsevjevin murreaineistosta löytyy myös merkitys 'haluta tehdä jotakin', mutta myöhemmät lähteet eivät sitä enää mainitse.

Joillakin *v*-johdoksilla on myös *perfektiivinen* tai *resultatiivinen* merkitys 'tehdä jotakin loppuun asti'. Niiden toiminta ei kohdistu niinkään objektiin vaan siihen, että subjekti tekee jotakin tarpeekseen, omaan kylläisyyteensä saakka. Pienin ryhmä ovat *v*-johdokset, joiden merkitys säilyy samana kuin niiden kantaverbien, jotka ovat adjektiivikantaisia. Näitä olen kutsunut *o-merkityksisiksi*.

v-johtimen lisäksi mordvassa toinenkin, harvinainen ja miltei unohtunut *-t-*, jolla on melkein kaikki samat merkitykset. Monessa suhteessa näiden suffiksien kehitys on ollut rinnakkaista. *t*-johdokset voidaan jakaa seuraaviin ryhmiin: *automaatiivit*, joihin kuuluu muun muassa fysiologisia ja meteorologisia verbejä, *intentionaalit* ja *passiivit*. Sellainen ero näiden kahden johtimen välillä kyllä on, että *t*-johtimella muodostetuissa passiivirakenteissa ei koskaan ole agenttia mukana pintatasolla, vaikka se voidaankin päätellä ellolliseksi AGENTTIIVIKSI. Nykyiset mordvan kielten puhujat käyttävät *t*-johdoksia enimmäkseen epämiellyttävien tunteiden ja kielteisten fysiologisten tilojen ilmaiseamiseen. *t*-johdoksia voidaan käyttää myös säätilojen kuvaamiseen jopa lauseen ainoana jäsenenä, mutta tämä on harvinaista. Nämä kaksi funktiota tuovat *t*-johdokset lähelle indoeurooppalaisten kielten impersonaaleja. Sekä *v*- että *t*-johtimisten verbien joukossa on joitakin leksikaalistumia, kuten synonyymiset pakkoa ilmaisevat modaaliset verbit *eřavoms* ja *savoms* ja vastaavasti *satoms* 'riittää, olla tarpeeksi' ja *leřems* 'täytyä'.

Marista ja tšuvassista löytyy hyvin samanlaisesti käyttäytyviä johdinsuffikseja, kuten marin refleksiivis-passiivinen johdin *-alt-* tai *-Alt-* (*am*-konjugaation verbeillä) ja tšuvassin passiivinen johdin *-l-* ja refleksiivinen johdin *-n-*, jotka ovat molemmat kantaturkkilaista perua ja laajasti edustettuina turkkilaisissa kielissä. Kumpaan kielen passiiveissa agentti ei ole sallittu, ja automatiiviset ja refleksiiviset merkitykset ovat yleisiä. Keräämäni aineiston perusteella molemmilla tšuvassin johtimilla, sekä *l-* että *n-*johtimella, on samat merkitykset. Sekä marista että tšuvassista löytyy lisäksi näillä johtimilla varustettuja intransitiivikantaisia verbejä, joilla on *o*-merkitys. Samalla täytyy huomauttaa, että samannäköinen johdin marin *em*-konjugaation verbeillä tuo mukanaan monia muitakin merkityksiä, kuten diminutiivisen, momentaanisen, perfektiivisen tai väheksyvän merkityksen. Tämän johtimen eri merkitysten ja ylipäätään marin konjugaatioiden selvittely olisi todellakin tarpeen.

Olen myös analysoinut 14:n uralilaisen kielen meteorologisia verbejä lauseopilliselta kannalta. Joidenkin verbien valenssi on *o*, joten ne muodostavat lauseen yksinkin. Joskus subjekti on semanttisesti haalistunut, joskus objekti on läsnä. Usein transitiivisten verbien kanssa näyttää vallitsevan sellainen rajoitus, että vain subjekti tai objekti voi olla läsnä, eivät molemmat. Rakenne verbi + objekti tunnetaan itämerensuomalaisista ja saamelaisista kielistä, marista, komista ja mansista. Objektikonjugaatiokielistä rakenne (valinnainen subjekti +) objekti + verbi tai (valinnainen subjekti +) verbi + objekti tunnetaan mordvasta, hantista ja nenetsistä. Erikoinen piirre samojedikielissä on objektikonjugaation runsaus, vaikka objekti ei muuten näkyisikään lauseessa. Näitä rakenteita löytyy nenetsistä ja selkupista. Unkarissa objektikonjugaatio meteorologisissa ilmauksissa on ylen harvinainen.

Meteorologisten ilmausten subjekti on tunnusmerkitön itämerensuomalaisissa ja saamelaisissa kielissä, marissa, udmurtissa, hantissa, mansissa, nganasaanissa ja kamassissa, mutta se voi olla varustettuna määräisellä artikkelilla ersässä, mokšassa ja unkarissa tai possessiivisuffiksilla udmurtissa, komissa, hantissa, mansissa, nenetsissä, selkupissa ja nganasaanissa. Vaikka samaa vartaloa toistavat subjektin ja verbin sisältävät rakenteet, kuten *sade sataa*, ovat itämerensuomalaisissa kielissä perin outoja, ne ovat yleisiä marissa, hantissa ja mansissa.

Aiemmin oletettiin, että pelkästä predikaattiverbistä koostuva lause olisi uralilainen, mutta tutkimukseni paljastavat, että sen levinneisyys ei ulotu kaikkiin samojedikieliin. Sen sijaan tyyppi subjekti + verbi tai verbi + subjekti on kaikkialla tunnettu.

Tutkimuksen yhteenveto-osio valaisee Volgan seudun historiaa sekä uralilaisten kielten monia tapoja ilmaista passiivia ja muita sen tapaisia merkityksiä. Erityistä huomiota kiinnitetään passiivilauseen agentin ilmiasuun. Nykyäänkin agentti on melko harvinainen sekä uralilaisissa että turkkilaisissa kielissä. Moniin niistä sellainen on kehittynyt indoeurooppalaisten kielten vaikutuksesta. Myös muodolliseen subjektiin verrattava vieraaseen vaikutukseen perustuva rakenne on alkanut levitä lännestä, ja sitä tavataan nyt saamelaisissa ja itämerensuomalaisissa kielissä.

Merja Salo: *Passive and reflexive categories in languages of the Volga region. An areal typological study.* Helsinki: Helsingin yliopisto 2015. Artikkeliväitöskirjan yhteenveto on luettavissa osoitteessa <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-0992-7>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@helsinki.fi